

נישואים כאסטרטגיה של קיום והישרדות בקהילת שאלוניקי בתקופת מלחמת העולם השנייה: המשכיות ותמורה

גילה הדר

אסטרטגיית הנישואים היא אסטרטגיית הקיום העתיקה והחשובה ביותר ביהדות, ומטרתה היא רבייה והעמדת צאצאים במסגרת המשפחה והמשכיות העם היהודי. "חכמי ישראל ייחסו חשיבות יתרה להתקשרות בין איש ואישה וקראו לה בשם קידושין, שכן ברית זו כוללת ערכים נעלים, החורגים מהסכם של חולין הנעשה בין בני אדם ומקנים לה מימד של קדושה"¹. הנישואים היוו ברית בין משפחות ומילאו תפקיד כלכלי וחברתי, דהיינו שימור הזהות החברתית (היהודית והמעמדית) וערך הקניין. בגולה היו קשרי הנישואים והמשפחה קשרי חיים והצלה אשר הגנו על החברה היהודית מפני השפעות חיזוניות.

יוסף שטרית בהקדמה לספרו החתונה היהודית המסורתית במרוקו כותב:

חוץ מן החתונה עם שלל טקסיה ומנהגיה, קשה למצוא בהוויה היהודית המסורתית כפי שהתקיימה בקהילות ישראל עד לעת החדשה אירוע שגרתי ונפוץ כל כך הכורך בתוכו בצורה כה אינטנסיבית את מכלול החיים היהודיים האישיים, המשפחתיים, החברתיים והקהילתיים, ואף את החיים הכלכליים. משום כך החתונה היהודית המסורתית משמשת לחוקר ולמתבונן זירת תצפית וכחינה של הטוטליות האנושית והחברתית המשוקעת בחיים הקהילתיים, ובכלל זה הרשתות הקהילתיות-חברתיות, הממוסדות והבלתי ממוסדות, המפעילות את הסדרים והמנגנונים התרבותיים של הקהילה.²

שטרית, רבהון, דלה פרגולה ואחרים חקרו את הנישואים, וכולם ראו בהם מדד לשינויים בזהות ובכליכות התרבותית והחברתית של קבוצות בתקופת מעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית וליחסי גומלין בסביבה פתוחה באופן יחסי.³ אולם מעטים המחקרים העוסקים בהתמודדות המשפחה בתקופת משבר ולחץ קיצוני, לדוגמה בתקופת מלחמה.⁴

1. ישראל תא-שמע, "חופה ונישואין", ספר חיי אדם: כלולות, מנחם הכהן (עורך), ירושלים 1986, עמ' 16.

2. יוסף שטרית, "מסה חברתית תרבותית", יוסף שטרית ואחרים (עורכים), החתונה היהודית המסורתית במרוקו, חיפה תשס"ג, עמ' 28.

3. ראו עוזי רבהון וסרג'ו דלה פרגולה, "היבטים סוציו-דמוגרפיים והותיים של נישואים מעורבים בקרב יהודי ארצות הברית", ארוס, איוסין ואיסורים, ישראל ברטל וישיעיהו גפני (עורכים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 369.

4. חוקר מדעי החברה רובן הל פיתח את ABC-X Model, המדגיש את חשיבות המשאבים הכלכליים והערכיים של המשפחה ומדגים כיצד הם משמשים בהתמודדות במצבי לחץ. ראו R. Hill, *Families under Stress*, New-York 1949.

במאמר זה אתמקד בחתונה ובטקסיה בקהילת היהודים בשאלוניקי בתקופת מלחמת העולם השנייה וערב הגירוש למחנות ההשמדה; אבדוק באיזו מידה השפיעה המלחמה על אסטרטגיית הנישואים העתיקה וכיצד השתמשו היחיד, המשפחה והקהילה בזיכרון ההיסטורי היהודי ובמשאבים הערכיים כדי לאחד את החברה ולהגן עליה בעתות משבר קיומי.

המקורות למאמר זה הם ספרי זיכרונות, תיעוד בעל פה ובכתב, עיתונות וארכיון קהילת שאלוניקי.⁵

בכל הקהילות היהודיות-ספרדיות באימפריה העות'מאנית ובצפון מרוקו נקבעו הסדרי הנישואים על פי חוקי היהדות ועל פי המנהג (גיל הנישואים, הנדוניה וכו'). בעבר (עד סוף המאה התשע עשרה) נחגגו טקסי הנישואים במשך כשבועיים; הטקסים היו מרהיבים ביופיים ופעלו על כל החושים – לכל מילה, צבע, צליל, מאכל, מנהג ושיר הייתה משמעות סמלית. גם שירי החתונה (קאנטוס די בודה) הם מפתח להמשכיות ולתמורה שהתחוללו בחברה – תוכנם רצוף מנהגים ונימוסים, מסורות וחוויות. מחד גיסא שימרו השירים והטקסים את ההווה היהודית והאיברית העתיקה, ומאידך גיסא בתוך השירים הפנימו המשוררים והשרים את החוויות החדשות מן המקום, האידאולוגיה והחברה הסובבת אותם.

בתקופות משבר ואי-ודאות כלכלית יש לצפות ירידה במספר טקסי הנישואים – משפחות יחידים אינם בטוחים מה ילד יום ואם יוכלו למלא את ההתחייבויות הכספיות של הנדוניה ואת הוצאות החתונה; תקופת מלחמה היא תקופה של אי-ודאות כלכלית, פיזית ורגשית, והיא איום פיזי מידי על החיים ועל המשכיות המשפחה. אולם דווקא בשל האי-ודאות והפחד מהשמדת המשפחה תקופת מלחמה היא תקופת פריחה של אהבות וחתונות.⁶ תופעה זו ניתנת לאיתור כבר בתקופת מלחמות הבלקן. בעיתונות היהודית בשאלוניקי בשנים 1912-1913, תקופה שבה חלק מהקרבות התחוללו בעיר גופה, בצד ידיעות על הרוגים, פצועים ושבויים המשיכו להתפרסם הזמנות לטקסי הנישואים והודעות לאן להביא את המתנות והיכן לתקיים החופה.⁷

חוסר התייחסות במחקר לתופעת הנישואים במלחמות הבלקן מובן לנוכח דלות המחקר בנושא יהדות שאלוניקי בכלל בשנים אלו. אולם מפתיע שבמכלול הרב של ספרות המחקר והתיעוד שהתפרסמה על קורות יהודי שאלוניקי וקורות יהודי אירופה בתקופת השואה כמעט שאין התייחסות לתופעה של גלי הנישואים ההמוניים ערב הגירוש והמשלוחים למחנות ההשמדה. רוב הידיעות על נישואים המוניים בתקופת המלחמה וערב הגירוש נזכרים בעיקר בעדויות נשים ששרדו במחנות ההשמדה בתארן חוויה אישית או משפחתית פרטית.⁸

5. המכון לשימור אוספים היסטוריים, מוסקבה; פרויקט תיעוד תורכיה והבלקן, אוסף יוון, מרכז גולדשטיין-גורן לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, ארכיון הקהילה היהודית בשאלוניקי, פונד 1428. ארכיון קהילת שאלוניקי הוא אחד מעשרות אלפי הארכיונים ששרדו הגרמנים מהקהילות היהודיות במהלך מלחמת העולם השנייה. הארכיון בראשות פרופ' מינה רוזן מכיל כ-300,000 מסמכים בלאדינו, בעברית, ביוונית, בצרפתית ובלשונות אחרות.

6. ראו A. Duben and C. Behar, *Istanbul 1880-1940, Households, Marriage, Family and Fertility: 1880-1940*, Cambridge 1991, p. 161

7. "הזמנה לחתונה ארדיטי-צרפתי", לה נואי'ה איפוקה, 29.3.1912; "הזמנה", אבאנטי, 14.4.1913, עמ' 3; "הזמנה", שם, 30.5.1913, עמ' 3; "הזמנה", שם, 11.7.1913, עמ' 2.

8. מכון משואה, עדות עליזה ברוך-צרפתי, VP-97/6047; שם, עדות פרידה קובי-מדינה, VP-20; ריאיון בינבנידיה מאנו-פיטשון, שאלוניקי (ינואר 2001); יצחק שמואל עמנואל, "תולדות יהודי שלוניקי", זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים זבלקן, א. דוד אברהם וקנטי (עורך), תל אביב תשל"ב, עמ' 245. עמנואל הוכיח את תופעת הנישואים ההמוניים והתייחס לפן האישי – אחרות נישאה בתקופת המלחמה.

9. על תפקידה של המדינה בעידוד הנישואים ראו "עשר הכלות שקיבלו נדוניה מהקונפדרציה של העבודה", מיסאז'רו, 9.7.1940.

10. עמנואל, תולדות יהודי שאלוניקי (הערה 8 לעיל), עמ' 127.

11. שם, עמ' 114.

12. יצחק א' מולכו, אורחות יושר, ירושלים תשנ"ט [שאלוניקי תקכ"ט], עמ' ג; ר' שמואל ארדיטי, ספר דברי שמואל, ח"ב, ניו-יורק תשנ"ב [שאלוניקי תרנ"א]; שם, חשן המשפט, ו.

13. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5 לעיל), הצהרות נישואים (שנת 1940) 535-61:186:1:1428. ממוצע גיל הנישואין של נשים ממשפחות אמידות (שווי נדוניה מעל 35,000 דרכמות) הוא 23.9 ושל גברים 29.6. בקרב מעמד הפועלים (נדוניה ממוצעת של 35,000 דרכמות ופחות) ממוצע גילן של הנשים הנישואות הוא 23.6 ושל הגברים 26.4.

14. שם, 104:186:1:1428, יעקב כחן; 95a:186:1:1428, אהרן בנבנישתי; 138:186:1:1428, חונן יעקב בן 20; 105:186:1:1428, בנימין ברוך; 155b:186:1:1428, יומטוב ארוך; 142b:186:1:1428, שמואל עוזיאל; 178:186:1:1428, אברהם אסטורגנו; 180b:186:1:1428, דוד שאלתיאל; 205:186:1:1428, 140:186:1:1428, האחים יהודה ויצחק אקוני.

תקופת מלחמת העולם השנייה עוד בטרם הצטרפה יוון למלחמה (מלחמת יוון-איטליה) באוקטובר 1941 התאפינה בגלי נישואים; המדינה, הקהילה והמשפחה עודדו את נישואי הזוגות הצעירים.⁹ על פי הכללים העתיקים ניתנה נדוניה הולמת לבנות, והנישואים נערכו בבתי הכנסת ובהיכלי השמחות בעיר.

גיל הנישואים

מהמאה השש עשרה עד סוף המאה התשע עשרה נישאו בשאלוניקי נשים וגברים בגיל צעיר. בשנת 1856 כתב ד"ר מואיס אלאטיני: "הבנים מתחתנים בני י"ז וי"ח עם בנות בגיל י"ג וי"ד. המשפחות גדלות ואיש שהגיע לגיל שלושים [שלושים וחמש] חייב כבר לדאוג לא רק למשפחתו, כי אם גם לבניו הנישואים, הדרים אתו".¹⁰ תייר גרמני נוצרי (Jacob Phillip Fallmeraayer) אשר ביקר בעיר בשנת תר"א (1841) כתב שהיהודים "מרבנים בחתונות ופרים ורבים, ואפשר לאמר שזו ההתעסקות העיקרית שלהם: ולא מרשים לשום אדם השייך לעם הזה, עשיר או עני, להישאר רווק. כשהנער מתבגר מיד דואגים לו להשיאו אישה [...] אם נפטרה אשתו משיאין לו אישה אחרת תוך זמן קצר".¹¹

אל מול האידאל התלמודי – בן י"ח לחופה – עמדו אילוצים כלכליים וחברתיים.¹² בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים חלו שינויים שהביאו לעלייה בגיל הנישואים – ההגירה, חובת השירות הצבאי והמלחמות שהיו מעורבות בהן האימפריה העות'מאנית ויוון. מעיון במסמכים בארכיון של קהילת שאלוניקי עולה שהתופעה של נישואי צעירים מתחת לגיל 18–20 נעלמה כמעט לחלוטין.

מבדיקת גילי הנשים והגברים בקובץ הצהרות הנישואים בארכיון של קהילת שאלוניקי משנת 1940 (ערב המלחמה) עולה שגיל הנישואים (נישואים ראשוניים) הממוצע של גברים בעלי אמצעים הוא 29.6 שנים ושל גברים ממעמד הפועלים הוא 26.4. לא נמצאו הבדלים בגיל הנישואים בין נשים ממעמד הפועלים ובין נשים ממשפחות אמידות – הגיל הממוצע היה 23.6.¹³ בשנת 1940 התחוללה באירופה מלחמת העולם השנייה; יוון עדיין לא הייתה מעורבת בה באופן פעיל, אולם גברים רבים נקראו להתייצב לצבא, ונאסרה יציאת צעירים בגיל צבא מהארץ. בקובץ הצהרות הנישואים נמצא שבחודשים אוקטובר-דצמבר של אותה שנה 15 מהחתנים היו חיילים והוסיפו להצהרת הרווקות צילום במדי הצבא היווני.¹⁴

נישואים ערב מלחמה או בתקופת מלחמה הם חלק מהאסטרטגיה לשימור מוסד המשפחה – ללוחם נשוי יש לאן לחזור, מישהי מחכה לו בבית, ובמקרה שיהרג יהיו לו צאצאים אשר ימשיכו את שמו ושם משפחתו.

משום כך הייתה עלייה במספר החתונות בתקופה זו. נישואים של גברים צעירים ערב גיוסם לצבא היו שמחה לזמן קצר – הזוג הצעיר מימש את הנישואים, והגבר יצא לקרבות; האישה נשארה בדרך כלל בבית הוריה; המצב הכלכלי היה קשה, ובשמחת הכלולות התערב גם החשש לגורל הבעל. החיילים חזרו מהקרבות, חלקם פצועים וקפואים מקור, אחרים לא שבו, כיעקב אמאר ואלברטו בן דוד. ב־24.12.1939 נישאו יעקב אמאר (בן 25) וסול זרעיה (בת 22). בפברואר 1943, ערב הגירוש למחנות ההשמדה, סול הייתה אלמנה אם לילדה.¹⁵

ככל שהמלחמה נמשכה ירד גיל הנישאים.¹⁶ גל חתונות שני נערך לאחר שחזרו החיילים מהקרבות באלבניה. ב־19 בפברואר 1941 נישאו אליאצ'י בן יוסף כהן ורג'ינה בת בנימין כהן;¹⁷ וב־26 במרץ 1941 חגגו דניאל כהן ושבתאי ארנלדס את נישואיהם לבחירות לבס.¹⁸ שארונקי והאגאים היו תחת שלטון גרמניה – בשכונות העממיות הצמודות לאזור התעשייה נותק החשמל בפקודת הגרמנים; היה רעב; התורים למזון בהקצבה התארכו; אנשים לא עבדו; והשוק השחור פרח. גברים צעירים עזבו את העיר הן מהחשש שיישלחו לעבודות כפייה הן כדי לעבוד בכפרים ולספק מזון למשפחות בעיר הגוועות ברעב. האי־ודאות, הסכנה והחשש מהבלתי נודע גרמו לאנשים להתאחד. משפחות עברו לחיות יחד, וחל שיתוף במשקי הבית.

עניין אחר שכדאי להזכיר הוא מנהג נישואי אלמן לאחות הנפטרת. מנהג זה כמעט נעלם מהקהילה, וערב מלחמת העולם השנייה הוא חזר להתקיים בה.¹⁹ סיפורו של שמואל ברודו הוא דוגמה אחת מני רבות – שמואל התאלמן מאשתו וידה בשנת 1939, ובמאי 1940 התחתן עם אסתר־ינה, אחותה של אשתו המנוחה.²⁰ עוד תופעה היא נישואי אלמנים ואלמנות, בעיקר אלמנות שחיו תקופה ארוכה לבד.²¹

כנראה הסיבות לאיחוד משקי הבית היו הרצון לצמצם ולחסוך בהוצאות עקב החלת חוקי צנע, הרצון לפנות בתים ולהעבירם לזוגות צעירים והצורך של צעירים במימוש הזוגיות ערב הגיוס הכללי לצבא.

הייררכיית הנישואים ובחירת החתן והכלה

במשפחה הייתה הייררכיה²² – הבנים הבוגרים עזרו בפרנסת המשפחה ובאיסוף הנדוניה לאחיותיהן הצעירות; ורק לאחר שנישאו כל הבנות בגיל המתאים לנישואים התפנו האחים להינשא. לעתים עוד בטרם הספיקו הגברים להינשא התאלמנו אחיותיהם, ונוסף להם העול של פרנסת האחיות האלמנות וילדיהן.²³ הבנות נישאו לפי סדר גיליהן, מהמבוגרת לצעירה.²⁴ בנובמבר 1942 נישאה מארי פיטשון–נחמן – למארי היו אחיות גדולות

15. שם, 1428:1:186:209; אמאר; שם, A. Recanati, 1428:1:186:162
 Jewish Community of Salonika 1943, Jerusalem 2001, pp. 57 (Amar), 100 (Ben David).
 16. בעיקר בנישואים פיקטיביים. ראו עדות עליה ברוך–זרפתי (הערה 8 לעיל), שנישאה בגיל 14.
 17. ארכיון קהילת שארונקי (הערה 5 לעיל), 1428:1:196:57; ריאיון פלור אסקלוט–סאפ'אן בת אחותו של אליאצ'י כהן שחזר פצוע מן המלחמה באלבניה.
 18. שם, 1428:1:196:63. למעשה אלו הרישומים האחרונים בארכיון הקהילה. בתחילת אפריל, מיד לאחר כיבוש העיר, החרימו שלטונות גרמניה את ארכיון הקהילה.
 19. ר' משה אמארי־לוי, שו"ת דבר משה, יורה דעה, ת. שארונקי שר"ב; הרב יצחק מולכו התנגד למנהג, בעיקר כאשר החתן היה מבוגר מהכלה בשנים רבות. ראו מולכו, אורחות יושר (הערה 12 לעיל), עמ' רלט.
 20. ארכיון קהילת שארונקי (הערה 5 לעיל), 1428:1:186:146; שמואל ברודו, אלמן בן 80 שאשתו נפטרה בשנת 1939, התחתן ב־16.10.1940 עם יואל דודון, בת 60, שבעלה נפטר בשנת 1926.
 21. שם, 1428:1:186:107; שאול יעקב, בן 62, התאלמן ב־19.5.1940, וב־16.7.1940 נשא לאישה את האלמנה רג'ינה איסטרומסה בת 34; שם, 1428:1:186:111; יצחק לוי, אלמן בן 60 ואב לשלושה ילדים, התאלמן מאשתו בראשית 1940, וביוני 1940 נשא לאישה אלמנה בת 42.
 22. על הייררכיה דומה בקרב היוונים הנוצרים ראו, E. Skouteri-Didaskalou, "On Greek Dowry Spatiotemporal Transformations", Social Anthropology Thesis, London 1976, pp. 72–73
 23. ארכיון קהילת שארונקי (הערה 5 לעיל), 1428:1:265:241; שלמה מאנו נפטר והותיר אחריי אלמנה, ארבעה בנים רווקים ושלוש בנות אלמנות אימהות לילדים; שם, 1428:1:206:435; משה

פאסי נפטר ב-12.1931 והותיר אחרי אלמנה, שלושה בנים רווקים וארבע בנות אלמנות אימהות לילדים.
24. דברי שמואל (הערה 12 לעיל), אבן העזר, ב.

25. שמואל רפאל (עורך), בנתיבי שאול: יהודי יוון בשואה, פרקי עדות, תל אביב תשמ"ח, עדות מארי פיטשון-נחמן, עמ' 370. על פי אלפונסו לוי הגזרה על ענידת הטלאי הצהוב החלה בפברואר 1943. ראו אלפונסו לוי, "חורבן קהילת סאלוניקי", יהדות יוון בחורבנה: זכרונות, תל אביב תשמ"ח, עמ' 124.

26. בבלי, סוטה ב ע"א: "יום קדם יצירת הולד בת קול יוצאת ואומרת בת פלוני לפלוני"; בראשית רבה סח, ג: "אין זיווגו של איש אלא מן הקדוש ברוך הוא".

27. על נישואי בני דודים בשאלוניקי ראו: ר' שמואל מדינה, שו"ת מהרש"ם, שאלוניקי תקנ"ו, יורה דעה, ח; דברי שמואל (הערה 12 לעיל), אבן העזר, ב;

יצחק שמואל עמנואל, "משפחת קובו" רבני וגביריה", זכרון שלוניקי, ח"ב, עמ' 81-87. נישואי בני דודים נפוצים בכל רחבי הים התיכון, בקרב הנוצרים הקתוליים (למרות איסור הכנסייה על כך), בחברה המוסלמית ובמסורת היהודית. נישואי קרובים נועדו לפתור את בעיית הנישואים עם זרים שזה מקרוב באו ובעיקר בעיות של כבוד ורכוש. בקרב היוונים האורתודוקסים נשמר האיסור על נישואים בין קרובי משפחה עד שבעה דורות אחורה. על

נישואי בני דודים בקהילות היהודיות דוברות הספרדית במרוקו ראו: A. Bendelac, *Los Nuestros: Sejiná. Letuarios, Jaquetiá y Frajá*, New-York 1987; גילה חדר, "חתינות יהודית בצפון מרוקו", החתונה במרוקו (הערה 2 לעיל), עמ' 307-350. על נישואי בני דודים בקרב עמי הים התיכון ראו: L. Abu Lughod, *Veiled Sentiments: Honour and Poetry in Bedouin Society*, Berkeley 1988; J. Boissevain, "Hal Farrug": A Village in Malta, New-York 1969; idem, "Uniformity and

ממנה שלא נישאו; החתן בא לבקש את ידה, ואביה הודיע לחתן שקודם עליו להשיא את הבנות הגדולות ושארין לו נדוניה לתת לבתו הצעירה; החתן לא ביקש דבר חוץ מהנערה ומהסכמת המשפחה. החתונה נערכה באפלה, ועל בגד הכלולות של הכלה היה טלאי צהוב.²⁵

למרות האמונה שהזיווג נעשה בשמים²⁶ חיפשו ההורים שידוך הולם לילדיהם עם הגיעם לבגרות – ליופי או לאהבה היה משקל מועט בהכרעה החשובה למי להינשא; השיקולים העיקריים היו מצב כלכלי ומעמד חברתי. ההעדפה הייתה נישואים בתוך המשפחה – נישואי בני דודים.²⁷ ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה התגברה הנטייה לנישואים בתוך המשפחה המורחבת.²⁸ נראה שהסיבות להתרבות התופעה היו התכנסות המשפחה המורחבת תחת קורת גג אחת ושיתוף משקי בית בשל המחסור במקומות מגורים בעיר עקב ההפצצות, ההחרמות של הבתים והרכוש על ידי שלטונות הכיבוש הגרמני לצורכי הצבא והקמת "הגטאות הפתוחים" ערב הגירושים למחנות ההשמדה.²⁹ בנישואים בתוך המשפחה למשפחות היה קל יותר לקבל את הכלה, או את החתן, מכיוון שהם ומשפחותיהם היו מוכרים וידועים להם, כמאמר הפתגם *Quien consuegra con parientes "apreta dientes"* (מי שמתחתן בתוך המשפחה חושק שיניים).³⁰

הייררכיית הנישואים באה לידי ביטוי לא רק בנישואים בתוך המשפחה אלא בעיקר בנישואים על פי המעמד, הרכוש והכבוד. המשפחות האמידות והמיוחסות לא התירו לבניהן ולבנותיהן לבוא בברית הנישואים עם משפחות שלא כערכן והעדיפו להמתין עד שיימצאו להם בני זוג הולמים. הילדים למשפחות המיוחסות, ובהן משפחות אלאטיני, פרננדס-דיאס ומודיאנו,³¹ נישאו בתוך המשפחה, בתוך המעמד החברתי-כלכלי או לילדים למשפחות עשירות ומיוחסות אחרות מהעיר ומחוצה לה.³² בנות כוהנים נישאו על פי רוב לכוהנים, ואילו תלמידי חכמים ועילויים בתורה היו חתנים מבוקשים בקרב המשפחות העשירות. מזיווגים אלו נוצר איחוד של בינה, ייחוס וממון.

בתי הספר המשותפים לבנים ולבנות, החינוך המודרני, השתתפות הבנות בתנועות הנוער וכניסתן למעגל הייצור במפעלים הרחיבו את המגוון ואת אפשרויות הבחירה של הנערות והנערים וצמצמו את פער הגילים בין בני זוג. אולם מכיוון שהחברה הייתה מעמדית, ולמרות תחושת הדחיפות להינשא בתקופת המלחמה, המפגשים לא היו ספונטניים, ובחירת בני הזוג לא חרגה מהמעמד הכלכלי והחברתי. על כך העידה רחל גטניו: "המשפחות הכירו אחת את השניה, לא רומן, לא שידוך, הדברים הסתדרו מעצמם. אני יודעת מי הוא, הוא הכיר את הורי ואותי".³³

גם במעמד הפועלים המשיך דפוס הנישואים האנדוגמי, בתוך השכונה והמעמד. בקובץ של 357 הצהרות נישואים וסכומי כתובות שנרשמו בין

Diversity in the Mediterranean: An Essay in Interpretation", *Kinship and Modernization in Mediterranean Society*, J.G. Peristiany (ed.), Rome 1976, pp. 1-12; P. Bourdieu, "Les Stratégies Matrimoniales dans le Système Reproduction", *Annales* (July 1972), pp. 1,105-1,127; J.Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983

28. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5 לעיל), 1428:1:186:61, במאי 1940 נישאו איזק ספ'אן ובת דודתו בלה; שם, 1428:1:196:57, באפריל 1940 נשא אברהם גביוס את בת דודתו פלומבה לאישה.

29. לוי, חורבן קהילת שאלוניקי (הערה 25 לעיל), עמ' 124-126; פ' קונדופולוס, "המגורם הלבן בשלונקי", גנז' שאלוניקי, ברז' עזיאל (עורך), תל אביב 1961, עמ' 78-81; ברכה ריבלין, "יהודי יוון בשואה: סקירה היסטורית", בשביל זכרון, 33 (יוני-יולי 1999), עמ' 25-30; C. Photini and T. Veremis (eds.), *Documents on the History of the Greek Jews: Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Athens 1998, pp. 257-261

30. E. Saporta y Beja, *Referanero Sefaradi*, Madrid and Barcelona 1957, p. 51

31. משפחותיהם של שלמה פרנדס-דיאס מחבר הספר אורחות צדיקים, הרב שאול מודיאנו מחבר ראש משביר ואחרים. ראו דיאל קארפי, "לבחינת מקצת פרשיות בתולדות יהודי שאלוניקי בתקופת השואה: זכרון, מיתוס, תיעוד", *ילקוט מורשת*, 62 (1996), עמ' 32-51.

במהלך מלחמת העולם השנייה התגוררו בני משפחת פרנדס-דיאס וקרוביהם ממשפחת מודיאנו באיטליה באזור לגו מלורה (Lago Maggiore) במלון מיינה (Meina) שבבעלות אלברטו בכר, יהודי בעל אזרחות תורכית. קבוצת חיילי S.S. שהתארחו במקום חיסלה את כל בני המשפחה.

אוקטובר 1939 לדצמבר 1940, 63 מהכלות הצהירו שהן פועלות טבק,³⁴ וכולן נישאו לגברים שווים להן במעמד החברתי והכלכלי, שש מהפועלות אף נישאו לפועלי טבק.³⁵

הנדוניה

הנדוניה היא הרכוש שהכלה מביאה לבית החתן. למעשה יש להפריד בין המלבושים (אשוגאר) – בגדים, תכשיטים וכלי מיטה – לבין המדודים (קונטאדו או דוטה) – כסף מזומן או שווה כסף,³⁶ כגון דירה או בעלות על חנות.³⁷

הנדוניה היא מנהג עתיק, מתנה ממשפחתה של הבת, היוצאת מבית הוריה אל בית חתנה המיועד.³⁸ הנדוניה אינה רק העברה של כלה ורכוש אלא היא גם חלק ממערכת הכבוד והבושה הנהוגה באזור הים התיכון. נדוניה גבוהה מורה על כבודה של המשפחה; למעשה היא אחת הדרכים להציג את עושרה של המשפחה ברבים ולהעלות את ערכה של המשפחה המעניקה ואת ערכה של המשפחה המקבלת.

הנדוניה וארגז הנדוניה היו חלק בלתי נפרד מעיצובו הגשמי והרוחני של הבית, ועניין הנדוניה ריחף בבית כענן בלתי נראה, אך כבד, והשפיע על המשפחה כולה, כאמאר הפתגם "La fija en la facha, la achugar en la cachá" (הילדה בחיתולים והנדוניה בארגז).³⁹

בכל בית ובית יוחד מושב כבוד לארגז הנדוניה. למשפחות העשירות היו ארגזי נדוניה מעוטרים בפיתוחים, מגן דוד וכתובות עבריות מרוקעות כסף וזהב; ואילו המשפחות העניות הסתפקו בארגז עץ פשוט.⁴⁰ על חשיבות הנדוניה מעיד המספר הרב של הפתגמים העממיים, ובהם הפתגם:

"Ni caveyo, ni cantar se meta en achugar" (שעור וקול אינם חלק מהנדוניה);⁴¹ רוצה לומר שיופי אינו שווה ערך לרכוש שהכלה מביאה.

המשוואה הייתה פשוטה:

נדוניה גבוהה = חתן עשיר ממשפחה מכובדת.

נדוניה נמוכה = חתן עני.

אין נדוניה = אין נישואים. או אפילו מוות. כאמאר הפתגם "Achugar no tenemos, encolgado mos lo vemos" (אין לנו נדוניה, נראה אותו מתאבד בתלייה).⁴²

למתן הנדוניה לבנות היו גם השלכות על המשפחה ועל תפקודה. הנדוניה השפיעה על מספר הצאצאים במשפחה – מי שנולדו לו שתיים-שלוש בנות היסס להביא לעולם עוד ילדים מחשש שיהיו בנות ויקשה עליו להשיאן.⁴³

בת אחת: נהדר
 שתי בנות, יש טעם. שלוש – רע
 ארבע בנות ואם אחת
 מבטיחות זקנה עגומה לאב.⁴⁴

Una hija: una maravilla
 Dos con sabor. Tres es mal
 Cuatro hijas y una madre
 mala viejes para el padre

נערות עניות בלא נדוניה העדיפו להינשא לאלמן מבוגר ולא להישאר ברווקותן. נערה שנותרה רווקה בבית הוריה הייתה סימן וסמל לעונייה של המשפחה. נוסף על הרעב והעוני הצורך בנדוניה והקשיים להשיגה גרמו לכניסתן של נערות צעירות למעגל העבודה.⁴⁵ תהליך הכנת האשוגאר נמשך בכל ימי ילדותה ובגרותה של הבת. הנערה לא ידעה למי היא עתידה להינשא ורקמה את ראשי התיבות של שם נעוריה על סדינים, מפיות, מפות, סינרים ועוד. לפי המנהג הביאה האישה לבית בעלה את מיטת הכלולות וכלי המיטה (קאמה ארמאדה) – וילאות, שמיכות, כרים, מזרנים וכיסויים ממשי, מקטיפה, מכותנה ומפשתן; כל כלה על פי יכולתה הכלכלית של משפחתה. נערות שלמדו באחד מבתי הספר הזרים בעיר או בכ"ח הוסיפו לארגז הנדוניה שלהן ספרים בצרפתית ובאיטלקית וידע בהנהלת חשבונות, בנגינה ובניהול משק בית.

מלבד הנדוניה שנמדדה בכסף חלק חשוב מהנדוניה היה כבודה וצניעותה של הנערה, דהיינו בתוליה; וסמל להם היה האשוגאר – הבגדים וכלי המיטה הרקומים לבן על לבן היו סמל לבתוליות ולצניעות. כאמור, הבגדים והבדים נתפרו ונרקמו על ידי הכלה בעצמה; ובאמצעות דוגמאות הסריגה והרקמה המסובכות והעשירות היא הציגה את איכויותיה.⁴⁶ לא פלא אפוא שמתחילת המאה העשרים הייתה מכונת התפירה פריט חשוב בנדוניה.⁴⁷

הדרישה לנדוניות הופנמה בצורות שונות בקרב כלל הגברים והנשים בשאלוניקי וביוון בכלל. נשים רצו גבר שיוכל לפרנס אותן בכבוד, כדי שתוכלנה להמשיך לחיות חיים נוחים וקלים, להעסיק עוזרת, כובסת ומטפלת ולהופיע במקומות הנכונים בלבוש מודרני ואלגנטי. הגברים, בעיקר ממעמד הסוחרים, ראו בנדוניה תזרים מזומנים אשר יועיל להם בעסקים. הדרישה לנדוניה קיבעה את מעמדה של האישה בבית ובחברה – האישה לא הוערכה על פי אופייה ומעלותיה אלא על פי רכושה. חתנים דרשו, ולעתים קרובות גם קיבלו, מהורי הכלה את תשלום הבדל (Bedel, בתורכית, סכום כסף ששולם בתמורה לשחרור מהגיוס לצבא) ומיזה פראנקה (meza franka) (מגורים בבית הוריה של הכלה בשנה הראשונה לנישואים) נוסף על מתנות האירוסים שהעניקה משפחת הכלה לחתן המיועד – שעון, סיכה לעניבה, סיכות לחפתים, כולם מזהב.

32. עמנואל, תולדות יהודי שאלוניקי (הערה 8 לעיל), עמ' 151, הזמנה לטקס החלווה של הד"ר מואיס אלאטיני.
33. ארכיון יד ושם, עדות רחל גטניו, תיק 03/7581.
34. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5 לעיל), 246a-186:66:1:1428. גיל הכלות היה 17-48; שלוש בנות 17-20, 15 בנות 21-23, 29 בנות 24-26, 11 בנות 27-30, שלוש בנות 31-34, שתיים בנות 37-40 (אלמנה ורווקה), שתיים בנות 46-48 (אלמנה ורווקה).
35. שם, 96a, 96a, 186:91a:1:1428, 8.1940, יחיאל אבראב'אנל (בן 27) ואלגרי כהן (בת 22); שם, 203a, 186:203a:1:1428; 1.9.1940, שמואל י' מאייר יתום (28) ורוזה בן רובי (22); שם, 196:186:1:1428, 11.1.1940, אהרון מרדוך (33) ובואינה אלחנאטי (33), בואינה ואביה הם פועלי טבק; שם, 86:186:1:1428, 16.10.1940, שלמה קרטו (רווק בן 52) ודליסיה אשכנזי (28); שם, 123a, 186:123a:1:1428, שמואל מנטו (רווק בן 50) ומחילי סולימה (אלמנה בת 37); שם, 97:186:97:1:1428, 8.1940, שאלתיאל י' מאייר (בן 31) ואסתר לוי (23). ערב היציאה למחנות ההשמדה הצהיר שאלתיאל י' מאייר שהוא ואשתו הם פועלי טבק (מבוסלים) והורים לילד קטן, ראו רקנטי, הקהילה היהודית (הערה 15 לעיל), עמ' 103.
36. גם בקרב היוונים יש הפרדה בין כסף מזומן ורקע ובין כלי המיטה, "פריקה" (ביוונית Πρoικα).
37. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5 לעיל), 366/7:189:366/7:1:1428, משפחת לוי העניקה לבת לורה, שנישאה ביולי 1940, חנות בחזית בית ברחוב קונדוריוטי 20; שם, 86/7:189:86/7:1:1428, משפחת שונינה העניקה לבת אליגרי, שנישאה בפברואר 1940, 625,000 דרכמות ובית ברחוב מיאולי.
38. על הנדוניה ומשמעותה הכלכלית והחברתית ראו: שטרית (הערה 2 לעיל), עמ' 77-80; סקורי-דיסקולו, הנדוניה ביוון (הערה 22 לעיל), עמ' 12.

- על מנהג הנדוניה והתפתחותו באיטליה בתקופת הרנסנס דאו C. Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, L. Cochrane (trans.), Chicago 1985, p. 213
39. ספורטה אי ביזה, פתגמים (הערה 30 לעיל), עמ' 85.
40. על ארגוני הנדוניה של היהודים ושל היוונים ראו I. Petropoulos, "Los baules djudios de Saloniko", *Aki Yerushalayim*, 28-29 (1986), pp. 37-41. ספורטה אי ביזה, פתגמים (הערה 30 לעיל), עמ' 40.
42. שם, עמ' 2.
43. R. Hirschon, "Essential Objects and the Sacred: Interior and Exterior Space in an Urban Greek Locality", *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, S. Ardner (ed.), New-York 1981, pp. 70-86. ביוון הבנות נקראות "ורמטיה", תשלומים (ביוונית Γραμμάτια), ונחשבות למשכנות; בסיציליה היו אומרים שבמשפחה יש שני בנים וארבעה משאות. ראו J. Schneider, "Trousseau as Treasure: Some Contradictions of Late Nineteenth Century Change in Sicily", *Beyond the Myths of Culture: Essays in Cultural Materialism*, E.B. Ross (ed.), London 1980, pp. 326-44. ספורטה אי ביזה, פתגמים (הערה 30 לעיל), עמ' 142; ראו גם משה אטיאש, קנסינחו יהודי-ספרדי: שירי עם יהודית-ספרדית, ירושלים תשל"ב, עמ' 251-252: "גדולה צרת הנדוניה [...] סבל אבות רב הנהו מאין כוחם לענות / עם נשותיהם יריבו, חייבים הכל למנור".
45. "בנות למשפחות עניות העובדות במשק בית אצל יוונים ותורכים חשופות לכל מיני דברים אחרים ואילו ההורים שלהן עסוקים כל הזמן במחשבה שכך הן מרוויחות את הנדוניה שלהן". ראו "המרות דת", איל אב'ניר, 4.1909.2.
46. שניידר, נדוניה כאוצר (הערה 43 לעיל), עמ' 337-338; אטיאש, קנסינחו (הערה 44 לעיל), עמ' 251-253: "כל

בסיפור, בשירה העממית ובעיתונות היהודית הסוציאליסטית בשנים 1908-1940 יצאו חוצץ נגד הנדוניות הגבוהות. הועלתה דרישה לשוויון הזדמנויות – אנשים ממעמד הפועלים רצו להינשא ולהקים משפחה; הנדוניה הוצגה עניין בורגני שלמעמד הפועלים אין בו חלק, ונשמעו קריאות ודרישות לשינוי חברתי. בקריאה לשינוי היה גוון פמיניסטי-פוליטי, בעיקר בעניין מעמד האישה – אשתו של הפועל אינה ארנק (כי אין לה כסף), אלא שותף פעיל בחיי הנישואים.

המשבר הכלכלי בעולם וביוון בשנות השלושים השפיע על הנישואים הן בקרב היהודים הן בקרב היוונים האורתודוקסים ביוון. הורים לבנות לא הצליחו לאסוף מספיק כסף לנדוניה, וחתנים סירבו להתחתן, לא רק משום שלא קיבלו נדוניה אלא משום החשש שלא יצליחו לפרנס כלה ומשפחה. לא רק המשפחה התחבטה בבעיות הנדוניה – העיסוק בנדוניות, חלק בלתי נפרד מהעיסוק בנישואים, הדיר שינה גם מפרנסי הקהילה. הם חששו שבקהילה יהיה מספר רווקים גדול, ובהתאמה נשים צעירות רבות בלתי נשואות, ושמצב זה יביא לפריצות ואף להמרות דת. כדי להקטין את הלחץ החברתי ואת האפשרות לבעיות המוסר העלולות להיווצר הקימה הקהילה קופת נדוניות, והשתמשו בה כדי להעניק נדוניות ליתומות ולנערות עניות. במאמר משנת 1934 בעיתון היווני אניקסארטיסטו (העצמאי, Ανεξάρτητος) תקף המחבר את הנדוניות הגבוהות הנדרשות מהפועלים היהודים וטען שכל חייהם הם עסוקים באיסוף כסף כדי לחתן את בנותיהם.⁴⁶ בתקופת מלחמת העולם השנייה במאמץ לאחד את העם היווני, לעודד את הגברים הלוחמים ואת הפועלות שמילאו את מקומם בבתי החרושת ובמפעלים ולהעניק להן תחושה של בית, משפחה, שליחות לאומית ועתיד, העניקה הקונפדרציה הלאומית של העבודה נדוניות בסך 5,000 דרכמות כל אחת לפועלות התורמות בעבודתן למאמץ הכלכלי הלאומי. בין מקבלות הנדוניות היו עשר פועלות טבק יהודיות. שר העבודה נתן את חסותו לחתונות, הוא בירך את "זוגות הפועלים הפותחים תקופה חדשה של קדושת הנישואים ביוון", ובברכתו הוסיף ש"למשפחה תפקיד ראשי וחשוב באידאלים הלאומיים הנצחיים של הגזע שלנו".⁴⁹

בקובץ של הצהרות הנישואים והכתובות בחודשים ינואר 1940-אוקטובר 1940 מצאתי 261 הצהרות לפני הנישואים המפרטות את סכום הנדוניות.⁵⁰ חילקתי את סכומי הנדוניות שנרשמו בכתובות לארבע קטגוריות: 153 משפחות שילמו 10,000-35,000 דרכמות. 43 משפחות שילמו 36,000-70,000 דרכמות. 47 משפחות שילמו 71,000-200,000 דרכמות. 18 משפחות שילמו 201,000-900,000 דרכמות.

מעיון בנתונים אנו למדים על פערים עצומים בכלכלה בתוך הקהילה – בתחתית הפירמידה מסה של פועלים ומשפחות קשי יום; מעליה מעמד

ימיהן תעמולנה תחת מחטן נמקות";
 P. Sant Cassia and C. Bada, *The Making of the Modern Greek Family*,
 Cambridge 1992, p. 103CC
 47. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5
 לעיל), 1428:1:145:1499, 1.1.1938,
 בטקס האירוסים הבטיח לוי משה בן
 שלמה מאסאראנו לסניורה בת חיים
 הכהן לעשותה "מלכה" מאושרת, ואביה
 הבטיח להעניק לה כנדוניה 20,000
 דרכמות ומכונת תפירה.
 48. "הנדוניות של היהודים",
 אקסיון, 22.8.1934. (תרגום מהעיתון
 אינקסארטיסטו). על הנדוניות של
 הפועלות היווניות הנוצריות ראו
 סקוטרי-דידסקלו, הנדוניה ביוון (הערה
 22 לעיל), עמ' 158-161.
 49. עשר הכלות שקיבלו נדוניה
 מהקונפדרציה של תעבודה (הערה
 9 לעיל).
 50. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5
 לעיל), 1428:1:186:246-246.
 51. שם, 1428:1:244:123, באפריל 1937
 נישאו אסתרינה מסאראנו ואברהם
 כהן בן ארדוט. הנדוניה שהביאה עמה
 אסתרינה הייתה 301,625 דרכמות; שם,
 1428:1:206:326, ואילו באפריל 1940
 נישאה אחותה לוצ'ה והביאה עמה נדוניה
 בסך 112,500 דרכמות בלבד.
 52. שם, 1428:1:185:187.
 1428:1:186:237.
 53. אטיאש, קונסיונו (הערה 44 לעיל),
 עמ' 246-247 שיר 145.
 54. אלי חסיד, שאלוניקי שלי, תל אביב
 תשי"ז, עמ' 62-63.
 55. יעקב חנדלי, מהמגדל הלבן לשערי
 אושוויץ, תל אביב 1992, עמ' 15.
 56. עדות עליזה ברוך-צרפתי (הערה
 8 לעיל): "מכרו את הנדוניות של
 הבנות, גנבו גגות רעפים כדי לקנות
 לחם תירס".
 57. בנתיבי שאול (הערה 25 לעיל),
 עדות אברהם נג'ארי (אלברטו), עמ'
 357: בזמן הגירוש העבירה האם את
 הנדוניה של הבנות לשכן יווני, והוא
 לא החזיר כלום ממנה. הדאגה לנדוניות

ביניים קטן, ובתקופת המלחמה הוא הצטמצם עוד יותר וגם הנדוניות
 שהעניק לבנותיו היו נמוכות מבעבר;⁵¹ ובקצה קבוצה מצומצמת מאוד
 של משפחות עתירות הון. שם היו גם משפחות עשירות עד מאוד – א"ר
 נישאה בשנת 1938 לד"ח, והחתן הצליח בתוך פחות משנה לבזבז כמעט
 את כל כספי הנדוניה (900,000 דרכמות). בפברואר 1939 אושרו הגירושים,
 וב-15 באוקטובר 1939 היא נישאה לד"ב, וגם לנישואים אלו הביאה נדוניה
 גבוהה ומכובדת.⁵²

ערב המלחמה ובמהלכה קטנו גם הנדוניות במעמד הפועלים. נראה שלא
 הדרשות, השירים, הכתבות והאידיאולוגיה הסוציאליסטית הם שגרמו
 להפחתת הנדוניה אלא העוני והמחסור, והלהיטות להתחתן בכל מקרה.
 להיטות זו נבעה מהיאווש והתקווה ומתשוקתם של הצעירים והצעירות
 להתאחד ולממש את אהבתם לפני המלחמה.

השלכותיה של השרפה הגדולה באוגוסט 1917 על החברה, הכלכלה, הדת
 והתרבות של יהודי שאלוניקי נדונו בהרחבה – הבתים אבדו והרכוש אבד,
 אולם קולן של האימהות והנערות נשמע בעיקר כאשר אבדה הנדוניה,
 ואתה התקווה להינשא.⁵³ בדומה, בקיץ 1942, בעיצומה של מלחמת
 העולם השנייה, עלה באש ביתה של נינה. כולם עזרו בכיבוי השרפה,
 ואילו נינה בכתה וביקשה שמישהו יציל את ארגז הנדוניה שלה. אלי חסיד
 סיכן את חייו ונכנס לתוך הבית העולה בלהבות.⁵⁴ גם יעקב חנדלי סיפר
 בזיכרונותיו על שלושת ארגזי הנדוניה של אחיותיו פרלה, לוצ'יה ואידה,
 שנספו בשואה: "שלושתן השתדלו למלא את ארגזיהן בכל טוב ולהיות
 מוכנות ליום המאושר. רק אחותי פרלה זכתה להינשא ונישואיה נמשכו
 זמן קצר כשלארגז הנדוניה לא הייתה שום משמעות".⁵⁵

בחורף 1942 שררו קור ורעב כבד בשאלוניקי. בכפרים מחוץ לשאלוניקי
 היה אפשר להשיג מעט מזון, אולם הכפריים סירבו לקבל בעבורו כסף
 והעדיפו תכשיטים. יהודי שאלוניקי נאלצו לפתוח את ארגזי הנדוניות
 והחלו למכור את תכשיטי הזהב של הבנות כדי שהמשפחה לא תגוע
 ברעב.⁵⁶ דאגת האימהות לנדוניית הבנות בתקופת המלחמה חרוטה בזיכרון
 הקולקטיבי של כלל האוכלוסייה הנוצרית והיהודית גם יחד. האימהות
 סירבו למכור את הנדוניות של בנותיהן, מונחות על ידי הבנת המשוואה
 הפשוטה – נדוניה = נישואים – ופועלות מתוך אינסטינקט נשי קדום
 להגן על עתיד צאצאיהן; בלא נדוניה תישאר הבת ברווקותה. פתיחת
 ארגזי הנדוניה ומכירת התכשיטים הייתה אם כן קשה בעיקר לאימהות.
 לאלברטו נג'ארי היו שתי אחיות בוגרות; יום אחד אמרה האם: "די, גמרנו
 את החסכוניות, העיקר שנהיה בריאים". אולם היא לא הסכימה למכור את
 התכשיטים של הבנות.⁵⁷ בארגז הנדוניה של משפחת אסקלוני נותר בחורף
 1942-1943 רק צמיד אחד. לאח הצעיר מואיס הייתה אפשרות להשקיע
 את שווי הצמיד בעסקה ולהרוויח כסף שיספיק לפרנסת המשפחה. לא

של הבנות לא הייתה רק דאגתן של אימהות ובנות יהודיות. בספרו של פאולוס מאטסיס, האמא של הכלב, אמיר צוקרמן (מתרגם), ירושלים 2001, עמ' 118, סיפר המחבר שכשהגרמנים שרפו את כפרי היוונים התושבים נמלטו עמוסים צרורות והנערות נמלטו עם הנדוניות בידיים.

58. ריאיון מואיס אסקלוני. לבסוף נמכר הצמיד תמורת העתיד, משפחת אסקלוני נמלטה אל הכפרים ונטלה חלק במחתרת היוונית.
59. הדר, חתונות יהודיות (הערה 27 לעיל), עמ' 322.

60. דברי שמואל (הערה 12 לעיל), אבן הגזר י: "מאכל ומשתה וחזנים ושמישים וכיוצא בדיעדין הוא חייב לעולם רוב הוצאות".

61. על החתונה היהודית בשאלוניקי ראו: משה אטיאש, "החתונה וטקסיה", שאלוניקי: עיר ואם בישראל, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' 185-187; הנ"ל, רומנסירו ספרדי: רומנסות ושירי עם ביהודית-ספרדית, ירושלים תשכ"א; אסתר יוהס, "הנישואים: חפצים ומנהגים", יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית: פרקים בתרבות החמרית, הנ"ל (עורכת), ירושלים תשמ"ט, עמ' 196-217; M. Molho, *Usos y Costumbres de los Sefaradies de Salónica, Madrid y Barcelona* 1950.
62. פירוש המילה אלב'וראדה בספרדית הוא שחר (תחילה), alborozo פירושו צהלה, שמחה, עליות, ששון.

עזרו התחנונים, החישובים והתחזית הנאה לאפשרויות הרווח שפרס מואיס לפני אמו; האלמנה אסתרנה סירבה בכל תוקף למסור את הצמיד. הצמיד לא היה רק זהב ושווה כסף – הצמיד היה תקווה ועתיד. לתפיסתה מכירת הצמיד הייתה מכירת עתידה של בתה וחסיון סיכוייה להיות אישה ואם לכשתסתיים המלחמה.⁵⁸

טקסי הנישואים

בתקופה שלפני המלחמה לאחר שהושלמה הנדוניה הודיעה אם הכלה לאם החתן, על ידי המזמן (קומבידדור), שהכלה מוכנה ושיש לקבוע את תאריך הנישואים.⁵⁹ יום ראשון, יום שבתון ציבורי, היה היום המועדף לחתונות, כדי שאנשים יוכלו לבוא ולהשתתף בשמחת החתן והכלה ולא יפסידו יום עבודה בשבוע העבודה שממילא התקצר. מאוחר יותר, בתקופת המלחמה, כל יום התאים לעריכת חתונה מלבד ימי חג וימי אבל. החתן והכלה כבר לא המתינו חודשים ושנים מרגע ההחלטה על האירוסים ועד לטקס הנישואים, וגם טקסי הנישואים התקצרו מאוד. מאז ומעולם חגיגות החתונה היו יקרות ודרשו מהמשפחה מאמץ כלכלי רב,⁶⁰ ואילו בתקופת המלחמה החתונה לא נחגגה בפאר ובהדר המסורתיים – בעבר היה אבי החתן קונה פרה וממנה הכינו קדרות ענקיות של קציצות כדי להאכיל את הקרואים במשך שמונת ימי המשתה בחגיגות נפרדות לגברים ולנשים. בתקופת המלחמה, בשל הקצבת המזון (בעיקר הסוכר), המחסור בבשר וחוקי הצנע הוזמנו לחתונות קרואים מעטים וצומצמה התקרובה.

עד לסוף המאה התשע עשרה נמשך טקס החתונה כשבויעיים.⁶¹ החגיגות והטקסים החלו ביום רביעי האחרון לפני יום הכלולות ביום האלב'וראדה⁶² ונמשכו במשך כל השבוע שאחריו. יום חמישי – יום קרבן החתן, קרבן דיל נוב'יני; מוצאי שבת לפני החופה – ליל אלמושאמה; יום ראשון – כתיבת הכתובה והצגת הנדוניה; יום שני או שלישי – הטבילה במקווה, איל דיאה דיל בניני; וביום רביעי יום הכלולות.

בתחילת המאה העשרים נערכו רבים מטקסי הנישואים בבתים פרטיים, נרחבים דיים, שהושכרו תמורת כסף או הושאלו חינם לקרובים לצורכי החתונה. בבתים האלה התאספו כדי ללוות את הכלה, שם ערכו את החופה והקידושים, ושם גם קיבלו את הקרואים בשמונת הימים שלאחר החופה.

כאמור, בשל אילוצים כלכליים, מודרניזציה ושינויים פוליטיים-חברתיים הצטמצם מספר הימים של החגיגות, ירד מספר המוזמנים והמשתתפים בטקס, ובשנים 1932-1936 רבו טקסי נישואים קצרים ופיקטיביים שנערכו ברבנות, בנוכחות המשפחה הקרובה, ומיד אחריהם היגרו הזוגות

63. "הזמנה", איל ראליון, 14.2.1936;
 "הזמנה", מיסאז'רו, 29.3.1940, הזמנה
 של משפחות ברודו וכהן לנישואי
 הילדים איבון ומואיז לטקס שיערך
 ביום ראשון, 31.3.1940, בבית שאול
 כהן, רחוב פיליפו 27.
 64. "חתונה של אנשים חשובים", איל
 ראליון, 19.3.1936, עמ' 4.

65. אטיאש, רומנסירו (הערה 61 לעיל),
 עמ' 43; דוד בנבנשתי, יהודי שאלוניקי
 בדורות האחרונים: הליכות חיים מסורת
 וחברה, ירושלים תשל"ג, עמ' 56.
 66. בעבר הייתה שמלת הכלה רקומה
 וזהב ונקראה שמלת המלכה. ראו אטיאש,
 רומנסירו (שם), עמ' 224-227 שיר
 117.
 67. שם, עמ' 218-219 שיר 110.
 68. מולכו, מסורות ומנהגים (הערה 61
 לעיל), עמ' 28; בנבנשתי, יהודי שאלוניקי
 (הערה 65 לעיל), עמ' 56. למנהג דומה
 במרוקו הספרדית ראו בן-דלק, לוס
 נואיסטרוס (הערה 27 לעיל), עמ' 422.
 69. דבר משה (הערה 19 לעיל), ח"ב,
 הלכות מתנות, ס' עג-עד.

70. לה איספיראנסה, 22.8.1919.

71. "קרן הפרדציה", אב'אנט, 14.4.1913;
 שם, 1.12.1913; שם, 17.12.1913; שם,
 22.10.1913. פועלות הטבק מרז' בווינה
 ג'אחון ומטיקה ברזילי תרמו לרגל
 נישואיהן לקרן השביתה.

72. עמנאל, תולדות יהודי שאלוניקי
 (הערה 8 לעיל), עמ' 87.

הצעירים לארץ ישראל. הזמנה לחתונה משנת 1936 מורה לנו על התמורות שהתחוללו ועל סדרי הקידושים שנהגו אז⁶³ – החופה נערכה בבית הכנסת שבשכונת המגורים. זוגות שהתגוררו בשכונות היוקרתיות של העיר, כשכונת ה"קאמפאניאס", נישאו בבית הכנסת "בית שאול", והארוחה ומסיבת הריקודים נערכו באולם "מתנות לאביונים". זוגות משכונת רז' נישאו בקהילת "קיאנה", והארוחה והריקודים נערכו בבתי פרטיים או באחד מבתי הקפה בשכונה.⁶⁴

שבע ברכות – יום החתונה

יום הנישואים היה היום החשוב ביותר בחייה של נערה. הכלה הובלה אל החופה (טאלאמו), שהייתה על בימה מוגבהת באולם. מימינה ישבה חמותה, ומשמאל אם הכלה.⁶⁵ במרכז האולם שהתקיים בו טקס הקידושים הועמדה בימה גדולה מוארת, ועליה נפרסו שטיחים מפוארים. מעל הבימה הוקמה חופה ממשי או מסטן לבן, והכול קושט בפרחים לבנים – ורדים, יסמין, שושן צחור ועוד. הכלה הגיעה בשמלה לבנה ארוכה,⁶⁶ והינומה דקה כיסתה את פניה. למרגלות הכלה ישבו ילדות בשמלות כלה. כשהכלה התיישבה בכיסא המקושט עטור הפרחים שרו לה כולם "בשבתי אני תחת החופה".⁶⁷ הטקס היה מסורתי, וכמו כל טקס קדושה ביהדות הוא נפתח בברכת בורא פרי הגפן.

בשאלוניקי לא נהגו לקרוא את הכתובה לפני החתן והכלה. החתן דרך על הכוס לזכר חורבן בית המקדש. כשהסתיים הטקס הדתי היו החתן והכלה נאבקים מי ידרוך על רגלו של האחר כדי לקבוע מי יהיה השליט בבית.⁶⁸ אם החתן נתנה לכלה סוכר ומים, סימן לברכה, כדי שחיי הזוג יזרמו בקלות וכדי שהמתיקות תשרה ביניהם כל חייהם, והכלה נשקה את ידו של אבי החתן וקיבלה ממנו תכשיט.⁶⁹

בתחילת המאה נוסף לטקסי החתונה ולמתנות פן אידאולוגי – בטקס הנישואים של דודון חסון ואברהם רקנאטי תרמו האורחים כסף לקניית 14 דונם אדמה לגאולת ארץ ישראל;⁷⁰ בטקס נישואיהם של וידה מלאך ויצחק לוי, בחתונת אחותו של יצחק כהן ובטקס נישואיו של שמואל אבאיוו נתרמו 30 דרכמות למען פועלי הטבק השובתים המאוגדים בפדרציה הסוציאליסטית.⁷¹ כל הזוגות שנישאו, עשירים ועניים גם יחד, הרימו תרומות כסף וזמון למוסדות ולארגוני צדקה. התרומה הייתה חלק ממסורת עתיקה של הענקה ונדיבות, ומשמעותה הייתה לשתף את כלל הקהילה בשמחה ובטוב של בני הזוג.

לאחר החופה והקידושים השליכו סוכריות, קראו קריאות שמחה, והאורחים הזמנו לארוחה ולריקודים.⁷² סעודת החתונה הייתה מפוארת,

והחתן והכלה אכלו מאותה הצלחת כדי לסמל את האיחוד. כשהם החליטו לפרוש לחדרם להתייחדות (לה נוג' דיל אינסיירו) הם אחזו נר שמן, ועיני הכול היו נשואות אל הנר בתקווה שלא יכבה.

כאשר חזר חתנה של פלור כהן מהמלחמה באלבניה חיו הוריה מושון וחנום כהן, אחותו אסתרונה אסקלוני ושני ילדיה פלור ומואייס בכפר חורטיאטי, בזהות יוונית נוצרית בדויה. פלור רצתה להינשא כדרך כל הבנות – בבית כנסת, בשמלה לבנה עם כל קרוביה וחבריה. האב מושון היה מודע לסכנה בירידה לעיר, והוא הודיע לבתו שאין צורך בחתונה על פי הכללים – זוהי תקופת מלחמה, ובעיר אורבת סכנה. לפיכך הוא הציע לשמש רב ולקדש את בתו וחתנו. הבת סירבה לדרך הנישואים שהציע אביה ודרשה להינשא בקהילה. הקידושים נערכו בקהילת קיאנה בנוכחות חברים ומשפחה מורחבת. למחרת היום תפסו הגרמנים את האב והוא הושלך לכלא. לאחר תשעה חודשים הוא נשלח הביתה גוסס ונפח נפשו.⁷³

73. עדות פלור אסקלוני-סאפ'אן (הערה 17 לעיל). מושון כהן, דוד סולם ואחרים היו נציגי המפלגה הקומוניסטית בוועד הקהילה היהודית (המפלגה הקומוניסטית הוצאה אל מחוץ לחוק בשנת 1936 עם עלייתו של יואניס מטקסס לשלטון).

מיזה פראנקה

על פי תיאור מנהגי הנישואים ותיאור המנהג של הובלת הכלה לבית חתנה כפי שהם מופיעים בספרות הרבנית ובזיכרונות מסוף המאה התשע עשרה נראה שבעבר היה נהוג שהכלה עוברת להתגורר בבית החתן והופכת חלק ממשפחת החתן. עם זאת, מהפתגמים, מהזיכרונות, מהראיונות ומהמסמכים בארכיון של קהילת שאלוניקי עולה שכדי להפחית את הוצאות הזוג הצעיר נהגו בעיר במנהג המיזה פראנקה, דהיינו בשנה הראשונה לנישואים התגורר הזוג הצעיר בבית של הורי הכלה. בתום השנה עבר הזוג הצעיר להתגורר בבית משלהם או בבית של הורי החתן.⁷⁴

74. בנתיבי שאול (הערה 25 לעיל), עדות ז'ק סטרומוז, עמ' 380.

יחסי חמות וכלה הם יחסים עדינים. הן הכלה הן החמות השתדלו לחיות יחדיו בהרמוניה כדי שלא תהיינה קטטות ומריבות, אם כי היו מקרים שבהם התקשו הכלה, החמות והגיסות (אחיות החתן או כלות אחרות שהתגוררו תחת אותה קורת גג) להסתדר יחדיו, והחיים בבית היו לסדרה של מריבות וקטטות. עם זאת היו מקרים שבהם האישה נותרה לחיות בבית משפחת בעלה גם אם הוא נפטר.

אלברטו בן דוד ואליזה חסיד נישאו באפריל 1940. הזוג הצעיר עבר להתגורר בבית של הורי החתן ברחוב וליסריו (Βελισσαρίου) 31. בסוף 1940 נהרג אלברטו במלחמת יוון-איטליה, ובשנת 1943, ערב הגירוש למחנות ההשמדה, התגוררה האלמנה ברחוב קולוקוטרוני 32;⁷⁵ לא יחסים קרים ומנוכרים בין האם השכולה לאלמנה הביאו למעבר הדירה – הבתים ברחוב וליסריו היו רחבים ויפים, ודיירי הבתים הושלכו מבתיהם, רכושם הוחרם, ובבתי הרחוב התמקמו מפקדות הצבא הגרמני ומטה ה-S.D.

75. ארכיון קהילת שאלוניקי (הערה 5 לעיל), 1428:1:186:162; רקנטי, הקהילה היהודית (הערה 15 לעיל), עמ' 100.

76. יצחק א' מטרסו, "שוואת יהודי שלוניקי", יהדות יוון בחורבנה (הערה 25 לעיל), עמ' 170.

77. על החיים בשאלוניקי ערב מלחמת העולם השנייה ראו מאמרי "מרחב זמן בשאלוניקי ערב מלחמת העולם השנייה וגירוש והשמדת יהודי שאלוניקי 1939-1943", ילקוט מורשת, 81 (ספטמבר 2006) (בדפוס)

78. ארכיון יד ושם (הערה 33 לעיל), עדות צבי מיכאלי, 10579-03, שתי אחיותיו נישאו חודשיים לפני הגירוש.

79. עדות פרידה קובו-מדינה (הערה 8 לעיל). גם מיכאל מולכו כינה את התופעה אפידמיה: "Epidémie de mariages". ראו M. Molho, *In Memoriam: Hommage aux victimes des Nazis en grèce, Salonique 1948*, pp. 88-89

80. יורגוס יואנו, "המטיה", לכבוד הכבוד: קובץ סיפורים, רמי סעדי (מתרגם), ירושלים תשס"ב, עמ' 105-110.

(Sicherheitsident), ובו פעלו ויסליציני וברונר, שניצחו על השמדת יהודי שאלוניקי.⁷⁶

נישואים ערב הגירוש למחנות ההשמדה⁷⁷

הגל השלישי של החתונות בתקופת המלחמה חל בקיץ 1942-אביב 1943.

בשבת, 12 ביולי 1942, בשעה 8 בבוקר ציוו על כל היהודים בגילים 18-45 להתייצב בכיכר החירות. שבת זו הייתה השבת שהחלה את מסע הייסורים הקולקטיבי של הקהילה היהודית שסופו השמדה. המשפחה והקהילה היהודית האמינו שלזוגות נשואים יש סיכויים טובים יותר לעמוד בקשיי התקופה – הן מבחינה פסיכולוגית הן מפני שחשבו שלגברים צעירים נשואים יש סיכוי טוב יותר להימלט מעבודות הכפייה. אמונה זו הביאה לגל של חתונות. אולם הנישואים לא הביאו לתוצאה המקווה – צעירים שזה עתה נישאו ובעלי משפחה נשלחו לעבודות כפייה בתנאים קשים ואכזרים. רבים התמוטטו ומתו בגלל תנאי העבודה הקשים, המחסור במזון והיחס האכזר של המשגיחים במחנות. רבים מאלו שחזרו מתו מתשישות או מרעב, שכן באותו הזמן היה מחסור במזון בעיר וביוון כולה. ב-25 בפברואר 1943 החלו הגרמנים ליישם את חוקי נירנברג, והוכרזו אזורים אסורים ליהודים. המשפחות שגורשו מבתיהן באזורים שהוכרזו אסורים ליהודים עברו להתגורר בבתי קרובים. חשש ואהבה חברו יחדיו – גברים ונשים שהמתינו עד יעבור זעם, או עד שימצאו שידוך הולם, החליטו להינשא.⁷⁸

גל הנישואים הרביעי היה לאחר הגירוש הראשון ב-15 במרץ 1943. אז החל גל בריחות של גברים צעירים אל מחוץ לשאלוניקי, אל האזור שבשליטת האיטלקים. הרב קורץ, רבה של קהילת שאלוניקי, האיץ בצעירים להינשא. "גברים נשואים יקבלו עבודה, יתנו להם בית, זו הייתה אפידמיה".⁷⁹ בהלת החתונות של היהודים לא נעלמה מעיני השכנים היוונים. הסופר היווני יליד שאלוניקי, יורגוס יואנו, כתב בזיכרונותיו:

מזמורי התהילים שלהם נשמעו מאוחר כלילת מכל עבר בשכונתנו. בשכונתם [...] שהרי הם היו כה הרוב [...] מכל הכיוונים עלו שוועות מזעזעות ליהודה קשה הלב [...] מדי פעם נשמעו אף שירים ממש ואפילו מחיאות כפיים. צעירי היהודים התחתנו זה אחר זה: לנוכח איום העקירה העדיפו הנאהבים להתאחד ולהתייחד שעה אחת קודם. זאת ועוד, זה מכבר נפוצה שמועה עיקשת, ולפיה הנשואים עתידים לזכות ביחס שונה.⁸⁰

נראה שלא נותרו בשאלוניקי רווקים ורווקות צעירים, וזקנים נישאו בהמוניהם. חיזוק לתופעה אנו מוצאים בשישה מכתבים שנכתבו בצרפתית ונשלחו משאלוניקי ערב הגירוש; כתבתם אישה, ששם משפחתה נחמה, לבניה, אשר הספיקו להימלט לאתונה. ב־1 באפריל, ימים ספורים לפני שגורשה למחנות, במכתב שנשלח ב־10 באפריל היא כתבה: "רנה מתכוונת להינשא, שלשום התחתן מריו ב'בית שאול', אחיו של מריו לא יכול להינשא משום שכלתו חולה, חתנה של מרגו לוי נשלח והיא אינה יכולה להינשא"⁸¹.

81. "Letters from Salonika", 1943, The Jewish Museum of Greece Newsletter, 33 (1992), pp. 4-8

אלברטו לוי יליד שאלוניקי (1918) סיפר סיפור דומה על נישואיו שלו. הם נערכו בגטו הברון הירש ערב הגירוש: "הייתה שמועה שכל בחור שעומד לנסוע לפולין, כדאי שיתחתן לפני כן, ואז יוכל לקבל שם חדר. התחתנתי גם אני. אספו 20-30 זוגות באחד מבתי הכנסת, הרב קידש אותנו, ואחר כך כל אחד חזר לפינה שלו בגטו. נישאתי לבחורה שבקושי הכרתי – אלגרה נחמה"⁸².

82. בנתיבי שאול (הערה 25 לעיל), עדות אלברטו לוי, עמ' 262.

בגטו בשכונת הברון הירש הגיע מספר טקסי הנישואים ביום עד 100. ביוון היו נהוגים נישואים דתיים ואזרחיים, אולם הנישואים שנערכו בגטו לא נרשמו בעירייה. באותה שבת לפני פורים (השנה הייתה מעוברת ופורים חל ב־21 במרץ) התקיים בכל עוזו מנהג הנישואים העתיק של שבת הכלות.⁸³

83. שם, עדות גדליה לוי, עמ' 279.

"שבת זכור" – פורים של הכלות

"משנכנס אדר מרבין בשמחה".

"מג'וס איפוזורייס אי בודאס [...] לוס טאנידוריס אליגריס אי ב'ירנאן קידושים טובים" (חגיגות אירוסים ונישואים רבים [...]) המנגנים שמחים ויהיו קידושים טובים)⁸⁴.

84. שלמה מולכו, בסיון טוב: קאלינדאריי (חלילה), שלוניקי 5689.

חודש אדר הוא חודש החתונות המסורתית. בחודש זה נחתמו הסכמי הנישואים בין המשפחות ונערכו חתונות רבות, ולא בכדי כונתה "שבת זכור" בפי העם "פורים די לאס נוב'יאס" או "סבה די לאס נוב'יאס" (פורים של הכלות או שבת הכלות).⁸⁵ במשלוחי המנות ובמגשי הכלולות העמוסים דברי מתיקה ועדיים ששלחו משפחות החתן והכלה לפני טקס הנישואים ובשנת הנישואים הראשונה חברו יחדיו העבר היהודי, העבר האיברי ומנהגי הנישואים עם ההווה בשאלוניקי. לפני המלחמה, בחנויות הממתקים ב"כיכר היהודים" בחשו במגדניות את הסוכר, הלימון וצבעי המאכל והכינו בובות סוכר למשלוחי המנות. שולחנות ארוכים מכוסים במפות צהורות הוצבו לאורך חזית החנויות ועליהן הוצגו שלל דמויות וחפצי יום יום, כולם עשויים מסוכר. בפורים הוגשמו החלומות ומאווייהם של הילדים וההורים בבובות הסוכר. הבנים

85. ריאיון ג'וליה פרנקו-צבי, "נולדתי ב'שבת די לאס נוב'יאס"; אוטיאש, "חג פורים", שאלוניקי: עיר ואם (הערה 61 לעיל), עמ' 158; מולכו, מנהגים ומסורות (הערה 61 לעיל), עמ' 342-343; "כלות של פורים", לה פ'ליג'ה, 6.3.1936; ארכיון משואה (הערה 8 לעיל), עדות אלפרד נער; עדות מרידה קוב'ו-מדינה (הערה 8 לעיל).

קיבלו מתנות, כל אחד לפי גילו ותחביביו; והבנות קיבלו מתנות ההולמות את גילן (מספריים, סלים, חישוקי אריגה וכו'). הבנים הבוגרים, אשר משאת הלב של הוריהם הייתה לראותם מתחתנים, קיבלו במשלוח המנות בובת חתן מסוכר, והנערות שהגיעו לפרקן קיבלו בובת כלה ומכונת תפירה.

רבות מהחתונות של הצעירים היו פיקטיביות ורבות אחרות זורזו בשל המצב במלחמה. מטרותיהן היו לעזור בכלכלה (תוספת חדר למשפחה);⁸⁶ לאפשר לצעירים אשר הגיעו לפרקם לממש את אהבתם; להציל את הגברים הנשואים מעבודות כפייה בארץ החדשה; ובעיקר לאחד משפחות וכוחות לחיים בארץ החדשה. משום כך קשה לראות בפורים שהוא שמחת פורים דילאס נוב'יאס, הייתה אז בהלת חתונות.⁸⁷

הרצון לחיות היה חזק. היו שניסו להינצל מהעקירה על ידי המרת הדת ונישואים ליוונים. יורגו יואנו כתב: "היו יהודים שרצו להינשא ליוונים אולם גם בבתי המשוגעים אי אפשר היה למצוא מספיק יוונים שיסכימו לזה".⁸⁸ חיזוק לתופעה אנו מוצאים במכתב שנשלח ב-1 באפריל משאלוניקי לאתונה: "אני רואה עצמי בודדה בסערה עד כדי כך שלפני כמה ימים הייתי מוכנה לעשות משהו טפשי [...] להנשא לאדם זקן ומשותק כדי לשנות את הלאומיות שלי, אבל לבסוף החוש הטוב שלי הזכיר לי שאני אצא פשוט מכלוב אחד לשני [...] ולאיש הזקן הזה יש כבר חמש מועמדות – מי תתפוס אותו קודם להאכיל אותו ולדאוג לו".⁸⁹

נוסף על חגיגות הנישואים, שנועדו לאחד ולחזק את היחידים והמשפחות, אנו עדים לתופעה של גירושים, גם הם נועדו להציל את אלו שאפשר היה להציל. עובדי הקונסוליה האיטלקית הצליחו להשיב אזרחות איטלקית ליהודיות רבות שוויתרו על אזרחותן האיטלקית בעקבות הנישואים. נשים אלו וילדיהן היו זכאים להקלות שניתנו ליהודים האיטלקים, הם הועברו לאזור אתונה שהיה תחת שלטון איטלקי וכך ניצלו מהגירוש עשרות נשים, גברים וילדים.⁹⁰

ראוי לציין כי המוטו לא היה נישואים בהמון אלא נישואים המוניים – לא שמחת חתונה אלא חרדה וחשש מפני הלא נודע. תופעת הנישואים ההמוניים, מבלי להתחשב בכללים ובמסורת השידוכים, בנדוניה ובשאר המאפיינים של הנישואים והטקס, נשענה על הזיכרון ההיסטורי היהודי-ספרדי.⁹¹ בתקופת גירוש ספרד המליצו הרבנים להרבות בנישואים וכך להגן על בנות ישראל. החתונות בגטו הברון הירש היו חפוזות ובקבוצות: "הרב מחתן אותם בקבוצות של עשרה בלי נדוניה – רק עם שק על הגב. הם מתחתנים סתם בשביל החברה".⁹² ברם הנישואים החפוזים ערב הגירוש היו לבסוף לאסון לכמה וכמה עלמות – הן נותרו מעוברות מבעליהן, והגרמנים השליכו אותן אל תאי הגזים. אחת הכלות המעוברות הייתה אחותו של יצחק עמנואל. בכל אופן החתונות הרבות בגטו והשמחה העגומה שנלוותה

86. עדות עליה ברוך-צרפתי (הערה 8 לעיל): "קיבלנו נייר שאני ובן השכן נשואים [...] היה לנו נייר שיש לנו דירה".

87. חנדלי, מהמגדל הלבן (הערה 55 לעיל), עמ' 55; חסיד, שאלוניקי שלי (הערה 54 לעיל), עמ' 79; רקנטי, הקהילה היהודית (הערה 15 לעיל), עמ' 255. ברשימות המשלוחים שורשמו בשאלוניקי ערב הגירוש הצהיר חיים דוד שהוא רווק. ברישומי מחנה ההשמדה אושוויץ רשום שהוא נשוי לרג'ינה קמחי.

88. יואנו, המיטה (הערה 80 לעיל), עמ' 107. לא ברור אם הכוונה היא שמספר חולי הנפש קטן מדי או שאפילו חולי הנפש היו מודעים לסכנה ולא רצו להינשא ליהודים.

89. ברכה ריבלין, "המשפחה היהודית בשאלוניקי בתקופת השואה", לא נשכת, 20 (תשס"ח), עמ' 46. ראו גם הערה 81 לעיל.

D. Carpi, *Italian Diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece (1941–1943)*, M. Rozen (ed.), Tel Aviv 1999, p. 213

91. על תופעת הנישואים ההמוניים בתקופת המלחמה באמסטרדם ראו יחיעם ויץ דון מכמן (עורכים), בימי שואה ופקודה: חיי היהודים תחת שלטון הנאצים, יחידה 9, תל אביב 1991, עמ' 63.

92. ריבלין, המשפחה היהודית (הערה 89 לעיל), עמ' 46.

לאחר המלחמה החלו שרידי הקהילה לחזור לשאלוניקי לחפש משפחה. ראשונים ירדו מן ההרים לוחמי המחתרות. אחד הזוגות הראשונים שנישאו היה פלור אסקלוני ואלברטו סאפ'אן; הקידושים נערכו במאי 1945 בבית, במעמד של מניין חברים וקרובי משפחה מעטים. לקהילה לא היה רב רשמי, והמורה מולכו קידש את הזוג. הכלה לבשה שמלה לבנה שהיא מצאה באחת החבילות שנשלחו מארגוני סיוע יהודים בארצות הברית, ואפילו צלם להנציח את המאורע לא היה.⁹⁵

95. עדות סטלה ביאור סאפ'אן על נישואי הוריה; בנתיבי שאול (הערה 25 לעיל), עדות יצחק משה, עמ' 355.

אחר כך הגיעו הניצולים ממחנות ההשמדה. יחידים ושונים ורדופי זיכרונות הם באו לחפש קרובים ובני משפחה; אולם העיר הייתה לעיר רפאים יהודית. השמות, הבתים והנוף היו מוכרים; אולם החוס, האהבה, הריחות והצלילים – המשפחה – נעלמו ונגוזו בעשן המשרפות. מעטים גילו שבני הזוג שנישאו להם בחטף ערב הגירוש נותרו בחיים.⁹⁶ נראָה שהקידושים שנעשו בחפזה, למען מטרה זמנית שמזמן חלפה, יסתיימו בפְּרֵדָה, אולם לא כך הוא. על הזיווג שנעשה בשמים ועל ברית הקדושה נוסף פן חדש – תחושת איחוד עם העבר, זיכרון הטקס הקדוש האחרון שהשתתפו בו כל הקרובים – ולפן זה נוספו גם אחדות הגורל והסבל. האנשים שלא מצאו שום מכר מהעבר בחרו בחיים ובאסטרטגיית הקיום העתיקה – איחוד בברית הנישואים. טקסי הנישואים הראשונים שנערכו בהמון (17 זוגות) נערכו בבניין בית היתומים אבוהב.⁹⁷ החתונות אחריהן נערכו באולם "מתנות לאביונים". הכלות לבשו לבן, הרב בירך על היין, אולם המשפחה הקרובה לא השתתפה בטקס. העדים והחוגגים היו חברים ושותפים לגורלם של החתן והכלה, פליטים וניצולים – משפחה חדשה.⁹⁸

96. שם, עדות אלברטו לוי, עמ' 276; שם, עדות נחמן מרי, עמ' 376. על נישואי עובדיה ברוך ועליזה צרפתי ראו יגאל שחר, הו מאדרה, ירושלים תשס"ב, עמ' 116-117.

97. בנתיבי שאול (הערה 25 לעיל), עדות בלה יהודה, עמ' 214.

98. שם, עדות אברהם חלגואה, עמ' 180; שם, עדות ז'אקו רון, עמ' 457.

חתונתם של משפחת טוֹזֵאל ואמרי"ן

כועלות הטבק: "עשר כלות כועלות מבק יהודיות שקיבלו נדונה ממשרד העבודה", מ'סאז'ירו 9.7.1940